

Проф. др Миомир Дашић

СЈАЈ ЗАЈЕДНИЧКЕ ПРОШЛОСТИ

- Осврћ на културну прошлост Полимља -

Књижевни сусрети "Слово са Лима",* већ су постали дно духовне традиције Полимља, па и ширег југословенског културног простора. Манифестација "Слово са Лима" сваке године значи подстицај и инспирацију за нова прегнућа, у првом реду млађим књижевним генерацијама. Али књижевни сусрети на Лиму постају и својеврсна светковина духа и стваралаштва уопште, непрекидна нит богатог културног наслеђа овог простора.

Имајући у виду да су мање-више готово све бесједе које су до сада изговаране са ове духовне трибине превасходно биле поетског карактера, ово моје скромно слово посвећујем Полимљу као историјској ризници културне баштине, као изворишту једног особитог духовног богатства ствараног столећима. Моје одређење за такво говорење проистиче и из обавезе према историји као науци и према историјском изворном наслеђу Полимља, без кога не би било ни оног феноменалног расадника не само књижевних талената већ и многих других духовних и научних снага, које кроз генерације успјешно репрезентују лимско поднебље у нашој култури.

Да ово слово посветим макар само и у назнакама, сегментима културне историје - за ову прилику опширније и дубље

* Бесједа на књижевним сусретима "Слово са Лима", одржана јуна 1995. године у Пријепољу.

шије могуће говорити о богатој, сложеној и драматичној прошлости Долине Лима, о богатству њених споменика и много чему другом што овај питоми простор и његове људе чини препознатљивим по снази духа у свеукупној култури - обавезују ме и три значајне годишњице из историје српског народа, тјесно везане за Полимље, које се ове године овдје, у Пријепољу, обиљежавају: 400 година Милешевске Штампарнице и 650 година од првог помена имена Пријепоља у писаним документима, у знаку обиљежавања ових јубилеја, овдје у Пријепољу је већ организовано и одржано више значајних културних манифестација. Право је да и књижевни сусрети "Слово са Лима" протекну у знаку ова три велика јубилеја, овдје, у овом раскошном граду, који грле Лим и Милешевка, граду тих значајних датума из наше историје.

Пријепоље спада у ред најстаријих градских насеља у долини Лима - први помен имена Пријепоља као трга у писаним документима датира још из далеке 1345. године. Али и прије тог писаног спомена овдје је било насеље - вјероватно једна од оних караванских станица дубровачких трговаца који су крстарили путевима по средњовјековној српској држави. Од старијих насеља у долини Лима једино се од 12. вијека помиње још град Будимље, у истоименој жупи. Данас је то име сведено на село Будимљу код Берана, а било је стално мјесто краља Стефана Дечанског, мјесто у којем је прво васпитање стекао и будући српски цар Стефан Душан Силни. Бијело Поље (Никол-Пазар) у документима се биљежи почетком 15. а Бихор-град средином 15. вијека, мада су и ови градови морали бити старијег датума. Остаци тих првих градских насеља свједоче о вјековима који су прохујали, о разарањима азијатског освајача, који је овдје оставио своје пустошне трагове. Али и ти такви трагови казују да живот има и своје законе обнове и да га није могуће трајно заробити. Сва та онеспособљавања и разарања била су само привремена, поједина насеља су надживјела све историјске недаће, као на примјер Пријепоље и Бијело Поље, поставши данас дивни градови, примјерени свременој цивилизацији.

Одавно су људи увидјели да је питома и раскошна долина Лима подесна за живот. О томе свједочи археолошки материјал са људских станишта из неолитског и бронзаног доба - кре-

менигице (Петњик) и Берап-криш код Берана, камена оруђа нађена у бјелопољском и другим крајевима у сливу Лима, остаци културе Илира, споменици римске епохе и ранохришћански пред-словенски трагови, а поготово и многобројни велељепни споменици средњовјековне српске историје.

Лимска долина је била средишни дио српске државе од њеног стварања; она је и касније, у доба Немањића, остала кичма уједињених српских земаља. Нећу претјерати ако кажем да су се на Лиму, чије се име доводи у везу с латинском ријечу *limes* (граница), сусрели Исток и Запад и да су ти сусрети, ево све до данашњих дана, остали трајна судбина словенског српског свијета од његовог насељавања балканског простора. Српска цивилизација средњег вијека израсла је на темељима византијске цивилизације и западних утицаја. Синтеза српске цивилизације настала је превладавањем тих утицаја и стварањем сопствене духовности.

Дакле, одавно је на овим просторима отпочело сретање два свијета и двије цивилизације: западно-римске, односно западно-европске, и византијске, а касније и турско-источњачке. Али живот на тој историјској међи постаће стална одредница српске историје све до данас. Од тада су људи лимског поднебља кроз вјекове давали велики допринос духовном животу српског народа уопште. Наши далеки преци су много допринијели љепоти и вриједностима српске средњовјековне умјетности, али се не смије превиђати ни присутност не само византијских него и западних утицаја (на примјер, романичких елемената на цркви Светог Петра у Бијелом Пољу и манастирима Ђурђеви Ступови код Берана, Студеница, Дечани). Стога немају право неки савременици, уски традиционалисти (блажи назив за националисте), који спас Српства виде у затварању у себе, претјерано наглашавајући да је све што имамо као народно духовно благо резултат искључиво српске посебности. Јер, оно што они бране не би ни постојало да су преци мислили као што данас мисле ови њихови потомци. Инспирације за ставаралаштво долазиле су и с Истока и са Запада, а то је давало подстицаја да се створе културни споменици, умјетничка дјела од свјетске историјске вриједности.

Овдје, "на светим водама Лима", у срцу државе Немањића, гдје су истраживачи пописали преко 80 манастира (од Св. Николе у Дабру, Милешеве, Давидовице, Св. Петра у Бијелом Пољу, Урошевце, Шудикове и Ђурђевић Ступова близу Берана, до Брезојевичке цркве код Плава), црква, манастирштва и других православних богомоља, писана ријеч је добила крила и полетјела. Овдје је слово заживјело у најљепшим књигама нашег средњег вијека. У Лимској долини се извинуо онај златни лук српске књижевности, о којем свједочи Мирослављево јеванђеље (с краја 12. стољећа, писано у Бијелом Пољу), ремек-дјело писмености и умјетности, монументални споменик духовне снаге и високог културног нивоа српске државе и њеног друштва. Тај књижевни лук снажно блиста и у овом нашем времену.

Полимље спада у неколико најбогатијих манастирских подручја у нас (такве манастирске скупине срећемо још и у Метохији и Косову, у околини Ниша, у Овчарско-кабларској клисури, подножју Фрушке горе). Народ овог простора у свом памћењу и предању чува сјећања на бројна манастирштва и црквишта, предање преноси с кољена на кољено, живи кроз имена као што су: Манастирски пут, Калуђерска воденица, Калуђерски мост, Манастирски извор, Ђелије, Калудра и друга. Било би предугачко набрајати све манастире и манастирштва, цркве и црквишта у Лимској долини и њеном непосредном сусједству, али није на одмет подсетити се на један шкрти запис из 17. вијека који се понајвише може односити баш на овај простор, да "у васцелом српском свету није било куће из које се за видела", односно од јутра до вечери, "пешке није могло стићи макар до једног манастира".

Мрежа тако бројних и велељепних манастира и црква, грађених широм старе Рашке, богато украшених задивљујуће лијепим фрескосликарством - чији су ктитори били владари светородне династије Немањића, или њихови блиски рођаци, или остала властела - не може се тумачити, како ту врсту задужбинарства и данас неки настоје да објасне, само њиховом жељом да се "засјени прости народ"; Манастири Ђурђеви Ступови код Берана, задужбина жупана Првослава, сина великог жупана Тихомира, брата Стефана Немање; црква Светог Петра у Бијелом Пољу, задужбина кнеза Мирослава, Немањиног брата;

манастир Милешева надхват Пријепоља, задужбина краља Владислава, синовца Светог Саве; разорене задужбине Немање и његовог сина Давида и друга манастиришта при којима је било и школа и болница, - доказ су политичке и материјалне моћи ктиторa, али и њиховог односа према вјери и православљу. Однос и приврженост српских владара и њихових сродника према православној вјери и Српској цркви изражавао се и у њиховом својеволјном одрицању од свјетовне власти и опредјељењу за монашки живот и подвижништво у манастирским ћелијама. Послије Стефана Немање, познатог у Српској цркви као Свети Симеон Мироточиви, и Светог Саве, утемељивача Српске аутокефалне православне цркве (1219), још 20 личности из немањинке династије и других владарских и властелинских кућа уписано је у именованог светитеља. Овај податак сам по себи говори о односу српских владара према Савиној цркви, коју је он организовао по строгим хришћанских канонима.

У манастирима, и овдје у долини Лима, постојале су "духовне учионице светосавља". У Милешевци, на моштима Св. Саве, пуних 360 година генерације Срба су се напајале светосавским духом и свијешћу о народној самосвојности и аутентичности. Ту у Милешевци, 1377. године, крунисан је и босански бан Твртко Котроманић за краља Србије и Босне. Стефан Вукчић Косача ће се 1448. године заклети над моштима Св. Саве, у Милешевци, па узети владарску титулу "херцега од Св. Саве" за област којом је управљао, по чему ће она и добити име Херцеговина.

Обраћали су се Св. Сави не само православци већ и припадници других вјера и народа са балканског простора, И муслимани су тражили од српског свеца лијека и помоћи. Зато није случајно, што су Турци, палећи мошти Савине на Врачару, 10. маја 1595. године, настојали и да међу муслиманским вјерницима сруше његов светитељски култ, а да у српском народу затру свијест о обнављању, васкрсу националне државе; настојали су да тим чином пониште трагове српске сјајне културе, која се обично назива светосављем. Али управо тај свирепи чин непријатеља, још више је допринио слави овог светитеља. Чинном спаљивања светаца је добио још сјајни ореол народног и хришћанског мученика. Од оног времена, кад су Турци спалили

мошти највећег српског свеца, као симбола националне светлости и свијести, светосавље је постало још снажније упориште националне свијести и идентитета.

Светосавље, као појам, није се односило само на вјеру, Српску цркву, просвјету и књижевност, већ и на све области духовног живота и стваралаштва, на националну свијест, дакле и на "свакидашњи менталитет српског народа". У појму светосавље било је садржајно остварено јединство државе, цркве и свеколног народа у средњовјековној Србији, па је свијест о њему, светосављу, била она брана која је учинила да утицај исламске цивилизације на Србе, и поред неколико вјекова њене сурове власти, буде мањи него што би се могло претпоставити. То је видљиво управо у долини Лима, гдје је српски народ, држећи се даље од градова и касаб, где су махом држали Турци, живио затворен у својим патријархалним заједницама - у оквирима племена, кнежине, села и кућне задруге - и захваљујући извјесном степену самоуправе, успијевао да се колико-толико одбрани од источњачких утицаја, његујући своје традиције и епска предања. То наметнуто затварање плаћено је, истина, скупом цијеном изолације од западноевропског културног утицаја, али другог избора није могло бити без затирања народног идентитета. Не треба губити из вида чињеницу да је Балканско полуострво дало темељ култури цијелог европског свијета, а из Европе се данас чују гласови да јој балкански народи по култури и не припадају. Истина, падом балканских земаља под власт Турског царства, ово подручје је било политички, административно - територијално, друштвено и културно одвојено од остале Европе, сасвим мало је учествовало у духовном животу старог континента све до 19. стољећа. Али са повлачењем граница Турске и постепеним ослобађањем балканских народа европска култура се без сметњи ширила и на српски етнички простор. Србија и Црна Гора брже су хватале корак с Европом. Једино су области Старе Србије у томе заостајале, пошто су још увијек чиниле саставни дио Турског царства на заласку. Ипак, та изолација од Европе, без обзира на високу цијену, допринијела је да Срби очувају своје националне особености, да одбране своје духовност, да се одрже на затеченој самосвијести и да, као ријетко који народ, очувају представу о

својој прошлости, о свом великом Средњем вијеку и тадашњим владарима, властели, сјају и величини цркве, и да у свему томе нађу потврду свог народног бића.

Снажење култа Св. Саве и светосавског предања у вријеме ужасно мученичког живота српског народа, кад је било периода да су "живи завидјели мртвима", било је у функцији борбе за опстанак народа и одржање његове историјске свијести. Српски народ овога простора супротстављао је светосавље злу коме је био изложен од Турака, вјеровао је у чудотворне моћи свог свеца, чије су мошти дуго биле похрањене и чуване у Милешеву. Готово нигдје као у долини Лима није живјело предање о Св. Сави, његовој мудрости и моћима спаситеља народа. У низу разних прича и легенди светац је био и остао симбол борбе против зла, неправде, под барјацима са ликом Св. Саве дизао се народ и овога краја на буне и устанке против Турака, војевао за ослобођење. Спаљени светац постаће својеврсни симбол историјске судбине српског народа, а Милешева, гдје су до тог осветничког турскога чина лежале његове мошти, биће још јаче духовно жарниште и упориште националног идентитета. Овај манастир, богато украшен фрескама, од којих је свакако најчувенија фреска Анђела на Христовом гробу, позната као Милешевски **Бели анђеол**, чијој се љепоти свијет одавно диви, и поред тога што је касније тешко страдао од Турака (око 120 година манастир је био без крова), стално се зрачи, појао и био народно збориште.

Могло би се много словити о стваралаштву и духовном доприносу људи - стваралаца са Лима кроз вјекове. Управо овдје, у срцу Рашке области, живјели су и стварали и први писци српске биографске књижевности. Свети Сава, Стефан Првовјенчанин, архиепископ Данило и други. Од оног доба, у скрипторијама Милешева, Никољца, Шудикове, а вјероватно и других манастира са лимског простора, као и у сусједном манастиру Св. Тројица код Пљеваља, преписиване су и плуминисане књиге, радиле су школе, ширена је проsvјета. Многи од монаха, који су стрпљиво радили на умножавању и ширењу књиге, остали су анонимни, неким знамо само име које су написали на маргинама или се потписали на књизи коју су преписивали.

Из једне српске књиге штампане у првој половини 16. стољећа у Венецији, сазнајемо да је један од првих штампара и плумбатора био и Мојсије Будимљанин, који се писмености учио у манастиру Шудикови, код родне Будимље, и да се резбарењу до умјетничког савршенства у изради икона усавршавао у Дечанима. Он је, можда, посљедње деценије 15. стољећа, радио и са цетинским монахом и првим нашим штампарем Макаријем на издавању **Октоиха**, прве штампане ћириличне књиге на Словенском југу, чију смо 500. годишњицу прославили прошле године, а сигурно са војводом Божидаром Вуковићем Подгоричанином учествовао је у штампању и умјетничком обликовању ћирилских српских књига рађених у Венецији.

У Тифранској клисури, уз десну обалу хучног Лима, по свему судећи, дуго је радила преписивачка, а можда и сликарска школа у манастиру Шудикови све до 1738. године, када су Турци, у знак освете за учешће Срба на страни хришћанских сила Аустрије и Русије у рату с Турском (1737 - 1739), и овај манастир спалили, послјепе чега више није никад обновљен.

Из Шудиковске школе потекао је и зограф поп Страхинја Будимљанин, једно од највећих фрескосликаских имена посљедњих деценија 16. и првих деценија 17. стољећа. Његове фреске, сачуване у манастирима Црне Горе, Србије и источне Босне, свједоче о једном даровитом сликару, чије стваралаштво може бити инспиритивно и за савремене умјетнике - фрескосликаре и иконописце.

У иконописању и црквеном сликарству значајан умјетнички траг су оставили и сликари из познате свештеничке породице Лазовића, из Бијелог Поља, који су стварали крајем 18. и у првој половини 19. вијека.

Значајну појаву у Полимљу представља и рад Милешевске штампарије, која је прије 450 година успјела, прије него су је открили и уништили Турци, да одштампа свега двије књиге за потребе Српске цркве. Тим варварским чинном прекинут је процес штампања српске књиге, започет 1494. године на Цетинју.

На простору Полимља светосавским духом су зрачиле митрополије: Будимљанска, Дабарска односно Милешевска (Херцег-

говачка), још од утемељења Српске православне цркве 1219. године, а од друге половине 13. вијека и Лимска (Петровска) епископија. Са митрополитских катедара из манастира Ђурђевих Ступова и Милешева, и у вријеме тешке турске владавине, ширена је светосавска идеологија, српски народ је храбрин да издржи све невоље и неприлике. Полимске епархије, као дјелови Пећке патријаршије до краја 17. вијека, па и касније, све до насилног гашења Српске православне цркве (1776) - "једнаким односом према богу и овоземаљском животу", упркос сметњи које су им чиниле турске власти, успијевале су да окупају "све слојеве народа" да би опстао. То духовно наслеђе било је од утицаја на покретање нашег народа на снажан отпор турској страховлади, на ослободилачку борбу која је резултирала настанком националних држава - Црне Горе и Србије.

На овом простору, данашње Црне Горе и Србије, живјели су и дјеловали средњовјековни владари, на њему су поникли народни вође, државници, политичари, дипломате и знаменити духовници, па и први наши светитељи. Био би дуг списак имена знаменитих личности са овог простора које испуњавају историју Србије и Црне Горе.

Велељепни споменици - манастири и цркве у Полимљу и његовом сусједству, па и они сакрални објекти који нијесу имали среће да преживе турска разарања доказују, како својом монументалношћу тако и умјетничким богатством фресака, постојање једне велике српске цивилизације и њене културе. Управо неки од тих споменика - материјалних и писаних - и данас изазивају дивљење свјетске културне јавности, свједочанства су високих домета српске средњовјековне културе, настале и прије него што су рођене велике цивилизације на Западу. Културно наслеђе овог простора доказ је да је Лимска долина имала и одређену индивидуалност у средњовјековној епохи, да су ствараоци са Лима давали значајан допринос свеукупној култури српског и црногорског народа, почев од писца Мирослављевог јеванђеља и првих српских биографа па до великана савремене књижевности Михаила Лалића, Радована Зоговића, Тамиле Сијарића, Риста Ратковића, Миодрага Булатовића, Милована Ђиласа, Есада Мекулија, Душана Костића, Чеда Вуковића, Радоње Вешовића и

других, многих научника од угледа у земљи и других културних посленика.

Полимље је имало интегративни значај у повезивању дјелова српских земаља у средњем вијеку . Овај простор је био спона између Рашке и Зете, између Рашке области и Херцеговине, Рашке и Босне. Од стварања нововјековних националних држава - Србије и Црне Горе Полимље је такође копча њиховог повезивања. Такву улогу има и данас.

Да је Лимска долина била геополитички простор од интегративног значаја за историјско повезивање дјелова српских земаља уочиле су одавно и непријатељске земље српског народа - Аустрија и Турска, па су чиниле све да старорашка област остане у границама Турског царства све до 1912. године.

На простору Старе Рашке, у којој Полимље чини њен централни дио, вјековима су се одвијала етничка помјерања, па и смјене. Та етничка помјерања становништва, како историјски извори свједоче, постала су масовна од краја 17. стољећа. Турски пописи становништва (сачињени, прије свега, ради, опорезивања) из друге половине 15. стољећа, а и они обављани касније - како тачно закључује др Ејуп Мушовић у својим запаженим студијама о етничким приликама у Рашкој области (Санџаку) - свједоче "да су старорашки крајеви били доста густо насељени, претежно сточарима хришћанске конфесије, а да је муслиманско становништво било сасвим ријетко, концентрисано у градским насељима, практично сведено на представнике турске власти".

Научни резултати, до којих су дошли Вук Караџић, Јован Цвијић, Јован Ердељановић, Јован Томић, Владимир Ћоровић, Сретен Вукосављевић, Милосав Лутовац, Радован Самарџић, Петар Влаховић и други истраживачи, говоре да се у вријеме турских продора српско становништво повлачило из равничарских у планинске предјеле. Јован Цвијић, научник свјетскога гласа, пише: "У почетку турске најезде становништво се из равница и

котлина повукло у планинске крајеве". Јован Радонић такође тврди: "Продори Османлија изазвали су у 15. вијеку велика етничка померања на Балкану". До сличног закључка је дошао и Иван Божић, који каже да се у вријеме турских упада у српске земље на правцу Босне и Херцеговине становништво Новопазарског краја повлачило у Босну, Херцеговину, тражило уточиште и у Дубровачкој Републици и Црнојевића Црној Гори. И новија научна истраживања Миломира Дашића и Жарка Шћепановића показују да ислам све до краја 17. вијека није имао дубљег коријена изван градских насеља у сливовима Лима и Таре. Етничка слика на простору Старорашке области почела се нагло мијењати, тек од Велике српске сеобе (1690), под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем и сеоба у 18. стољећу, које су и са ових простора покренуле знатан дио народа. Од оног времена долина Лима је постала исљеничко-усљенички простор, становништво се током 18. вијека, па и касније, поново селило и опет притицало са црногорских и херцеговачких страна.

Проријеђено српско становништво, а уз то и знатно ослабљена његова Црква, у условима крајње заоштрених класних, вјерских и националних супротности, које су пратили и тешки зулуми и освете због његовог учешћа у ратовима хришћанских сила против Османлијског царства, није више имало ону ранију отпорну снагу да се одупре насиљу Турака, па је знатан његов дио, нарочито током 18. вијека, егзистенцијални опстанак видио у преласку на ислам. Процес исламизације трајао је овдје врло дуго, све до средине прошлог вијека, а појединачних случајева примања ислама било је све до слома Турског царства (1912).

Вјерска и етничка равнотежа у старорашким крајевима нарушена је нарочито у годинама Велике источне кризе (1875-1878), за вријеме устанка у Херцеговини и Босни, у Затарју и Васојевићима, и у ослободилачким ратовима Србије и Црне Горе (1876-1878), када је дошло до покрета и на простору између Црне Горе и Србије. Муслимански елеменат је тада појачан и мухадџирима из Босне и Херцеговине, које је по одлуци Берлинског конгреса (1878) окупирала Аустро-Угарска. И један дио муслиманског живља из новоослобођених области - градова који су припали црногорској држави - преселио се у Рашку област,

која је, одлукама велесила у Берлину, као Новопазарски санцак - енклава, земљоузна - остављена Турском царству. Тиме је спречена заједничка граница Србије и Црне Горе, односно стварање снажне јужнословенске државе на јужним границама Хазбуршке монархије. Од краја прошлог стољећа Рашкој области наметнуто је и ново геополитичко име: **Санцак**. То није било случајно, јер је у складу са дугорочном стратегијом њемачких империјалистичких кругова у Бечу и Берлину - ова територијално административна јединица Турског царства имала да и именом послужи разбијању српских земаља и слабењу српског етничког простора. Тако је посљедњих деценија дошло до нарушавања етничке и вјерске равнотеже у Рашкој области. Изузетак у томе је чинио Берански крај - Доњи Васојевићи, будући да се у Горњем Полимљу већ у 18. вијеку оформило "највеће српско племе" у зеленој динарској зони, како су утврдили Јован Цвијић и Сретен Вукосављевић, врстан познавалац организације динарских племена. Васојевићи су, овладавши крајевима на горњем току Лима, заједно са племеном Шекулара и другим српским социјалним заједницама, у непрекидној и жилавој борби с експанзивним сјеверноарбанашким племенима, која су у 18. вијеку настојала да заузму Горње Полимље, формирали "љуту крајину" и тако скренули арбанашку, како каже Ј. Томић "пустоноску реку", ка сјеверостоку и истоку.

Јован Цвијић је имао довољно научних разлога да утврди, почетком 20. стољећа, да је ислам вјера која "мења дубоко целокупни живот и карактер неког народа" и да је то видно на свим мухамеданским народима, "од Кине и Индије до северне босанске границе". И на овом простору ислам је учинио да и код "поноситих Динараца" олабаве "везе засноване на српској крви и језику", али ипак није уништио њихове "најглавније динарске особине". Муслимани су у овој области потпуно сачували српски језик, презимена која се завршавају на *ић*, а знатним дијелом и старе обичаје, а племство, па и они који су припадали брдским црногорским и херцеговачким племенима, и успомене на своје словенско поријекло. Цвијић даље каже, а то су потврдили касније и други научници, да су "они родови који су се, иселавајући се, одвојили од рашких и црногорских племена и примили ислам у току последњих векова", сачували живе

успомене на своје поријекло, иако више не припадају "томе или томе хришћанском племену". Те племенске везе биле су толико јаке још у прошлом стољећу да су многи мухамеданци, "чувајући обичаје крвне освете, извршавали крвну освету над мухамеданцима који су убили њихова православног саплеменника". У много случајева - налази Цвијић - ове "племенске везе биле су заштита хришћанима" у старорашкој области. Овдје су "мухамедански бег и православно кмет" сазнавали да су од истог рода и по чувању неке старе иконе, старог крста, по оружју или дијелу ношње предака. Такав однос према свом поријеклу мухамеданци су испољавали и према православним споменницима - манастирима, манастириштима, црквама и другим хришћанским богомољама, посјеђујући их и изражавајући им своје поштовање.

Такво поимање културног наслеђа било је условљено заједничким животом православних и муслимана. То што је ислам и с њим продор других елемената источњачке културе овај дно словенског свијета "знатно преначно" ишкоро не значи да им је и утро "трагове етничког сродства који их везује за хришћане", каже Цвијић, зато они и даље треба да баштине богато културно наслеђе својих далеких предака. Али исто тако и Срби и Црногорци ваља да се с дужном пажњом односе према свим вјерским исламским установама, према свим другим споменницима исламске културе, да их чувају и поштују као културну традицију и историјску баштину не само муслиманског свијета с којим их везује заједничко словенско етничко поријекло, већ и због тога што је то услов културног живљења, савремене европске и свјетске цивилизације. Јер, и хришћанска и исламска традиција на овим просторима је прожета са много заједничких културних елемената, она чини својеврсну синтезу народа, иако оне припадају различитим вјерама.

Зашто сам оволико простора посветио културном наслеђу
Полимља?

Учинио сам то увјерен да нам је политика културе, поштовања културних традиција, данас потребнија него икад раније. Јер, чини се, једино политика културе у овим за наше народе тешким и несрећним временима, временима националистичке помахниталости, коју сваким даном расширују и свјетски моћници, хушкајући, посредством разних бјелосвјетских протува, једне против других на рат до истребљења, можда би могла да изнађе спасоносне путеве за излазак из политичког ћорсокака. У политици културе треба видјети наш опстанак, јер у њој се најприје и најбоље може видјети и потврдити принцип пријатељства и јединства народа, без обзира на националну и вјерску припадност. Политика културе би морала посебно да буде заступљена на овим просторима, гдје је изразито преплитање историјског и актуелног, гдје се прожимају прошлост и садашњост и гдје се могу подстицати пристрасности и отворити путеви свјесном инструментализовању историје у дневнополитичке сврхе. У Полимљу, а то важи и за читаву Старорашку област, гдје постоје дијелом заједничке а дијелом и супротстављене традиције, држим да политика културе може најбоље да допринесе трезвеном и критичком просуђивању прошлости и да, на основу тачног познавања односа кроз историју, утиче на усклађивање односа међу народима у циљу превазилажења тешког наслеђа из ранијих раздобља.

За разлику од дневне политике, која се често заснива на подјелама - етничким вјерским, и другим - и супарништву политичких интереса, а мјешовите средине су за то врло погодне, политика културе може да усклади потребе са ријешавањем актуелног тренутка и научних начела за равномјерно и уравнотежено интересовање за све историјске епохе, за епоху која је овдје, у Полимљу и његовом сусједству, била колијевка српске државе у њеном успону, као и за епоху која је стицајем историјских околности овдје била упориште Турског царства на заласку. Јер, само научно познавање историје, познавање културе народа и свих сегмената његове традиције, може бити најјача брана националној митоманији. Политика културе, која се заснива на научним начелима, најбоље може да утиче на подвојене стране да реално сагледају разлике, које сваки народ, свака вјерска група жели да његује као дио своје особености, индивидуал-

пости, и да ублажавањем тих разлика, тражи у њима оно што је некада било заједничко културно наслеђе, па и заједничка традиција у историјској ретроспективи.

У његовању историјске свијести па критичком сагледавању прошлости, а одбацавањем ускогрудности, националистичких примјеса, шовинизма и ограничености видокруга само на оно што се сматра својим "правовјерним", видим и одговорност интелектуалаца на овом дијелу југословенског простора, у првом реду књижевника и других културних и научних посленика. Нијесмо ли ми људи јавне ријечи, културе и науке, затајили и подбацили у ангажовању на стварању стратегије политике културе као противтеже опасности да и људи овог простора доживе трагику нашег свијета у западним дјеловима претходне Југославије. Наша интелектуална одговорност је утолико већа што смо допустили, готово без гласа протеста, да европске интелектуалне снаге и европско јавно мјење, а још више америчка политичка јавност, увелико заведени изопаченим, дакле лажним информацијама, створе о српском народу представу као вишњоцима свих зала на југословенском простору. И интелектуалне снаге са овог простора имају дпо одговорности за то што је политика културе доживјела један од најтежих пораза.

Искуство да су југословенски интелектуалци у већини, а то је случај и са многим у свијету, пренебрегли значај културе сврставајући се уз сепаратистичке, сецесионистичке, националшовинистичке политичке партије и режиме, чиме су одбацили културу, морало би да и нас, и овдје окупљене, на овој већ традиционалној књижевној манифестацији, прене и усмјери ка формулисању политике културе као дугорочне стратегије превазилажења садашњих тешкоћа.

У овој непотпуној слпци, прецизније скици, културног развитака у прошлости Полимља желно сам да се из тог нашег богатства извуку и поруке и поуке. Све интелектуалне снаге Старорашке области треба да са много више убједљивости, аргументације и упорности рада на афирмисању позитивних тековина своје прошлости, и да у тим тековинама ствараоци налазе врело инспирације за нова књижевна, научна и друга културна остварења, у том смислу треба осмислити програме који ће уважавати културни континуитет и бити разрађени и претворени

у стваралачки чин. Циљ овога мога слова је, дакле, залагање за свестрану будући културни раст Полимља, за његове нове садржаје који ће помоћи напретку његових становника и који ће бити свјесни свих духовних вриједности људи овог простора.